

УДК [371.4: 369.723] (09)

В. В. ФОМІН

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПИТАННЯ ОПІКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. Ф. ОДОЄВСЬКОГО

У статті розглядаються філософські та загальнопедагогічні погляди В. Ф. Одоєвського з питань опіки дітей та молоді, організації дитячих притулків і характер їх діяльності. Особливу увагу присвячено аналізу характеристики методики виховання і навчання дітей; вимогам до особистості доглядачок дитячих притулків, їх підготовці. Доведено, що заклавши основи дошкільної дидактики, розробивши цінні методичні рекомендації щодо організації закладів суспільної опіки дітей та молоді є актуальними і для сьогодення.

Ключові слова: опіка, піклування, дитячі притулки.

Соціально-економічні та політичні перетворення, що відбуваються в Україні, процес її інтеграції у європейський та світовий простір актуалізують проблему захисту прав та інтересів дітей і молоді як одну з основних ознак правової демократичної держави. У зв'язку з цим першочерговим соціально-педагогічним завданням українського суспільства є збереження фізичного, психічного й соціального здоров'я підростаючого покоління, забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості відповідно до її інтересів та суспільних вимог. Його вирішення детермінується такими державно-освітніми документами як Конвенція ООН про права дитини, Національна програма "Діти України", Національна доктрина розвитку освіти, Конституція України, закон України "Про освіту", Цивільний і Сімейний кодекси України, постанови "Про охорону дитинства", "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", "Про молодіжні та дитячі організації", "Про схвалення Концепції державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування", положення "Про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування", "Про освіту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування" та ін. Однак, незважаючи на існування відповідної законодавчої бази, усе ж проблема соціальної незахищеності дітей і молоді, зокрема проблема сирітства, дитячої бездоглядності та безпритульності загострюється.

Для вдосконалення системи опіки дітей і молоді важливим сьогодні є опанування виховними цінностями минулого, їх вдумливе осмислення, об'єктивна оцінка та творче використання найбільш вагомих теоретичних і практичних здобутків вітчизняного педагогічного досвіду.

Аналіз історико-педагогічних праць свідчить, що в ХІХ столітті питання опіки дітей і молоді перебували під пильною увагою фахівців різних галузей: педагогів, громадських діячів, докторів медицини, істориків, юри-

стів (М. О. Бердяєв, В. П. Вахтеров, В. І. Водовозов, Є. О. Гугель, О. В. Духнович, П. Ф. Каптерев, В. О. Ключевський, М. О. Корф, П. Ф. Лесгафт, Є. Д. Максимов, О. М. Острогорський, М. Д. Ван-Путерен, С. О. Рачинський, С. Ф. Русова, В. С. Соловйов, О. Д. Стог, Д. І. Тихомиров, Л. М. Толстой, К. Д. Ушинський та інші). Це пов'язано з тим, що опіка, насамперед, має досить широку сферу діяльності; у зазначений період існувала досить розгалужена мережа закладів опіки завдяки суб'єктам соціально-педагогічної підтримки дітей і молоді (земства, православна церква, громадські організації, приватні особи тощо), які підпорядковувались різним відомствам (Міністерству внутрішніх справ, Відомству установ Імператриці Марії, товариству Червоного Хреста, Священному Синоду, земським та міським органам місцевого самоврядування тощо).

Метою статті є спроба виокремити питання проблеми опіки дітей і молоді в закладах суспільної опіки, які розглядав у своїй педагогічній спадщині видатний педагог ХІХ століття В. Ф. Одоєвський.

Педагогічна спадщина Володимира Федоровича Одоєвського являє собою одну з найцікавіших сторінок вітчизняної педагогічної думки, незважаючи на те, що за ідеологічними міркуваннями педагогічні ідеї вітчизняного педагога, філософа, письменника довгий час були знецінені за багатьма параметрами (були вилучені його авторські педагогічні праці стосовно морально-релігійного виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування; не здійснювалося ретельного вивчення роботи Комітету піклування дитячих притулків на чолі з В. Ф. Одоєвським; не брались до уваги розроблені автором рекомендації й положення щодо організації навчально-виховного процесу в закладах суспільної опіки та інші), тому більша частина питань опіки дітей і молоді в творчій спадщині В. Ф. Одоєвського до теперішнього часу залишається практично недослідженою.

Слід сказати, що в основу педагогічної діяльності В. Ф. Одоєвського з організації дитячих притулків були покладені гуманістичні ідеї виховання людини милосердної, гармонійно розвиненої, які актуально звучать і на сучасному етапі розвитку педагогічної науки та практики.

Аналіз педагогічної діяльності В. Ф. Одоєвського дозволив виділити два періоди його роботи в дитячих благодійних установах. Так, за дослідженнями О. М. Глазиріної, яка в своїй монографічній праці розглядала педагогічні основи організації В. Ф. Одоєвським дитячих установ у Росії, перший період був пов'язаний із “виховними будинками” для сиріт, де видатний педагог знайомився з дитячим світом, із постановкою виховної роботи з малолітніми дітьми, і на основі аналізу цього досвіду видавав “Дитячі книжки для недільних днів” і казки. Разом із цим, як наголошує автор монографії, в історико-педагогічній літературі, стосовно цього періоду, мало достовірних відомостей про зв'язок В. Ф. Одоєвського з “виховними будинками” [3, с.32].

Це, на нашу думку, пояснюється тим, що, насамперед, через скромність В. Ф. Одоєвський часто залишався в тіні або, як пізніше писав у своєму записнику-щоденнику сам педагог: "... дещо навчився робити, але забув мистецтво розповісти про те, що робив" [6, с.226]. Також В. Ф. Одоєвський вказував і на деякий плагіат: "...не один мій твір бродить під ім'ям іншого" [5]. До присвоєння його авторської власності В. Ф. Одоєвський відносив "цензурний" Статут 1828 року, "про який до мене ніхто і не думав"; Положення про дворянські вибори; Загальні Положення про компанії, акції, страхування життя, "над яким всі сміялися"; Притулки, "в можливості яких ніхто не хотів вірити", нарешті його нароби щодо організації Товариства Відвідування бідних, Маріїнського інституту, "які були намічені й пішли в хід" та питання стосовно видання книг для дітей і народу, "про які ніхто не замислювався" тощо [5].

Незважаючи на деякі психологічні перебільшення в оцінці результатів своєї діяльності, на нашу думку, в цих рядках багато правди, за що В. Ф. Одоєвський сподівався почути "добру людину, яка сказала би мені спасибі" [5].

Другий період педагогічної діяльності В. Ф. Одоєвського в дитячих благодійних установах відноситься до 30-40-х рр. XIX століття. В цей період із його ім'ям пов'язана організація дитячих притулків і подальша теоретична і практична розробка питань дошкільного виховання. В обов'язки В. Ф. Одоєвського як правителя у справах Комітету піклування дитячих притулків входило: прийом під своє керівництво всіх існуючих притулків та сприяння організації нових притулків; складання проекту "Положення про дитячі притулки" та інших документів; здійснення вищого нагляду і контролю над діяльністю притулків і поліпшення їх роботи через місцеві органи; турбота про створення навчальних методичних посібників; складання звітів про діяльність притулків; завідування доходами і витратами.

Відомо, що в 1839 році, враховуючи вітчизняний та зарубіжний досвід роботи існуючих тогочасних виховних будинків і дитячих притулків, зокрема освітнього закладу для малолітніх дітей Е. О. Гугеля, було розроблено й 27 грудня того ж року затверджено урядом "Положення про дитячі притулки", яке стало першим офіційним документом, що регламентував організацію урядового контролю над філантропічним рухом діяльності всіх суспільних установ для бездоглядних дітей. Саме зацікавленість держави в даних установах стала необхідною умовою поширення притулків по всій території Російської Імперії.

Так, за три роки (1838–1841 рр.) керівництва Комітетом піклування дитячих притулків В. Ф. Одоєвським було ініційовано відкриття притулків більш, ніж у 27 губерніях, серед яких вісім в Україні: в Київській (1840), Полтавській, Таврійській, Харківській, Чернігівській, Подільській, Волинській, Катеринославській (1841).

Аналіз розробленого В. Ф. Одоєвським "Положення про дитячі притулки" показав, що в даному документі осмислювалися чіткі педагогічні

завдання організації притулків, а саме: розвиток розумових, моральних і фізичних здібностей дітей, турбота про здоров'я завдяки гігієнічним умовам життя, елементарне навчання та інші. Окрім цього, були закладені адміністративні вимоги щодо розміщення, облаштування, утримання та організації режиму роботи притулків, тобто такі дезидерати до будівлі, ділянки, опалення, санітарного утримання приміщень, організації харчування, режиму дня і навчальних занять.

Наприклад, незважаючи на те, що притулки розташовувалися в квартирах або будинках, які були пожегнуті благодійниками або спеціально побудовані, вимоги до будівлі та ділянки були наступні: притулок повинен знаходитись далеко від проїжджої дороги і розташовуватися на нижніх поверхах будинку, щоб діти не були змушені проходити через темні й небезпечні коридори та сходи; обов'язковим вважалось наявність при кожному притулку невеликого саду або двору, де б діти могли вільно бігати, гратися на чистому повітрі.

Організація режиму дня та навчальних занять у таких закладах здійснювалася з урахуванням фізіологічних особливостей дітей. Загальноприйнятим вважалось починати роботу з 7:00 ранку, перед сніданком – спільна молитва. О 9:00 починалися заняття. О 12 год. – обід, що складався з двох страв. Після обіду дітям надавався час для ігор та прогулянки, о 14 годині знову починалися заняття. В 16:00 – полуденок, з 17 до 19 години діти займалися рукоділлям. О 19 годині – вечеря, потім спільна молитва і діти розбиралися по власних мешканнях [3, с.39]. Тривалість занять із дітьми не перевищували 30 хвилин, “щоб не втомити слабкий організм дитини” [4. с.67].

Особливу педагогічну цінність мають різні додатки до “Положення про дитячі притулки” і, зокрема “Наказ особам, безпосередньо завідувачам дитячими притулками”, який по суті був педагогічним керівництвом, що визначав мету, завдання, зміст і шляхи освітньо-виховної роботи в дитячих притулках із чітким розподілом обов'язків серед персоналу. Так, всю адміністративно-господарську діяльність у притулку здійснював піклувальник, якому було надано право призначати директора притулку, затверджувати на посаді доглядачок та інших працівників. Цікавим здається і той факт, що називати притулок на свою честь та ім'я дозволялось лише тим благодійникам, які засновували певний освітньо-виховний заклад не менше, ніж на 100 дітей з повним його утриманням за власні кошти.

Аналіз історико-педагогічних документів свідчить про серйозне ставлення В. Ф. Одоевського до змісту навчання дітей у притулках. Згідно з “Положенням”, у притулках діти вивчали закон Божий, читання, письмо, арифметику, хоровий спів і рукоділля. Спочатку всю навчально-виховну роботу здійснювала доглядачка, пізніше для проведення занять із дітьми запрошувалися вчителі співу, арифметики, мови тощо. Підкреслюючи значимість трудового виховання дітей, у притулках організовувалися різні майстерні. Важливе місце тут займали заняття з рукоділля: дівчат, як пра-

вило, вчили шити, вишивати, а хлопчики займалися столярною та теслярською справою. На нашу думку, такі заклади надавали більше можливостей кожній особистості отримати певні гуманітарно-технічні знання та виявити свої здібності в тій чи іншій галузі мистецтва.

Відчуваючи дефіцит у методичних і навчальних посібниках, В. Ф. Одоєвський склав ряд методичних рекомендацій та літературно-художніх творів для роботи з дітьми у притулках. Найбільш відомими сьогодні є “Азбука для використання в дитячих притулках”, “Євангельські притчі”, “Наука до науки. Книжка дідуся Іриня”. У результаті їх аналізу було знайдено підтвердження того, що вони були написані В. Ф. Одоєвським під час його діяльності з організації дитячих притулків і активно використовувалися у навчально-виховному процесі даних установ. Так, у 1840 році на засіданні Комітету піклування дитячих притулків В. Ф. Одоєвський представив складені “Євангельські притчі” у вигляді розмов матері з дітьми ..., а у 1841 році казки “Мороз Іванович” та збірника “Казки і твори для дітей дідуся Іриня”, в яких був закладений глибокий морально-педагогічний, виховний зміст: доброта як розуміння провини, бажання спокутувати провину (“Срібний карбованець”); доброта як жалість (“Бідний Гнідко”); доброта як милосердя (“Розбитий глечик”); доброта як уміння працювати (“Столяр”) та інші [3, с. 54].

Слід підкреслити, що свого часу твори В. Ф. Одоєвського були високо оцінені як у літературному, так і в педагогічному аспекті. Видатний вітчизняний літературний критик В. Г. Белінський зазначав, що “...діти в особистості дідуся Іриня мають такого письменника, якому позаздрили б діти всіх націй...” [1, с. 75]. Власник книгарні А. Ф. Язвинський, звертаючись у листі до князя В. Ф. Одоєвського, також зазначав, що “...вчора цілий ранок приходили до мене в контору люди різного звання, бажаючи купити дитячі книги; а запитували вони на тій підставі, що вчора ж у всіх газетах було надруковано: дитячі книги вже продаються .... Таке швидке виявлення бажання мати для подарунка ваші книги доводить, що вони підуть особливо...” [3, с. 52].

Особливу цінність мають і думки В. Ф. Одоєвського про необхідність виховуючого характеру навчання дітей у притулку. З цієї позиції педагог стверджував, що навчання, яке включає в себе теоретичні та практичні знання, повинно бути тісно пов'язаним із вихованням у дітей певних умінь, навичок, дій і поведінки. Для сприяння вироблення у дітей цілісного світогляду педагог запропонував орієнтовану тематику вивчення творів із розділів: пізнання, культура, людина, праця, сім'я, що представляли цільовий орієнтир змісту виховання дітей. Окрім цього, його різноманітні методичні рекомендації щодо проведення занять з арифметики, читання, письма, малювання та інших предметів були побудовані на основі принципу врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей: “Вік дитини, її спосіб життя, її статура та інші обставини ... змушують інакше діяти з однією дитиною, ніж з іншою “ [2, с. 147]. Разом з тим, на нашу думку, вони

є актуальними і для сучасної гуманістичної педагогіки, співзвучні цінностям, що висуваються сучасними педагогами до освітньо-виховного процесу дітей та молоді.

Підсумовуючи методичні здобутки у вихованні та навчанні дітей у притулках В. Ф. Одоєвського, можна стверджувати, що він був одним із перших, хто теоретично і методично обґрунтував завдання, зміст і методи навчання дітей, зокрема дошкільного віку, і тим самим заклав основи дошкільної дидактики. Його методика елементарного навчання стала основою організації навчання у дитячих притулках у першій половині ХІХ століття. Незважаючи на те, що В. Ф. Одоєвський теоретично не визначав поняття “метод навчання”, але зумів змістовно розкрити його сутність, найважливіші ознаки методів навчання і необхідні умови для їх ефективного застосування в дошкільному віці. Він вважав, що методи навчання повинні виключати механічну роботу, стимулювати розвиток думки дітей, порушувати їх пізнавальну активність. Як бачимо, ці ідеї перекликаються з сучасними вимогами особистісно-орієнтованої педагогіки.

Виходячи з теми нашого дослідження, бажано звернути увагу й на деякі аспекти щодо ролі доглядача у дитячих притулках. Необхідність їх підготовки виникла у зв'язку з особливим поглядом В. Ф. Одоєвського на роль і місце педагога у вихованні дітей дошкільного віку. Основні вимоги до особистості вихователя притулку педагог виклав в основному документі “Положення про дитячі притулки” (розділ “Вибір доглядачки”). На його думку, доглядач – це головна ланка, “необхідне до досягнення благодійної мети притулків і, без якого всі зусилля уряду та благодійних людей будуть марні” [4, с.61].

Серед вимог до особистості доглядачки можна відзначити високу моральність, любов до дітей, освіченість та інше. Так, на думку В. Ф. Одоєвського, при виборі доглядачки важливо звертати увагу на її душевну рівновагу: чиста моральність, тихий і миролюбний характер, здоровий інтелект і природне почуття любові до ближнього. Серед професійних якостей необхідним компонентом вважалось наявність високої освіченості доглядачки, яка повинна була вміти читати, писати, рахувати; мати хороший слух і голос для виконання пісень; володіти різними видами жіночого рукоділля тощо.

Аналіз історико-педагогічних праць В. Ф. Одоєвського свідчить про те, що такі високі вимоги до особистості доглядача дитячих притулків були цілком виправдані. Насамперед, за дослідженнями О. В. Глазиріної, існувала висока конкуренція серед абітурієнтів на цю посаду. Досліджуючи архівні документи, автор зазначає, що, наприклад, у 1841р. було зареєстровано 13 кандидаток для роботи в притулках Петербургу, з них лише 3 було визнано гідними звання доглядачки [3, с.87]. Також державою виділялись немалі гроші на підготовку й оплату праці доглядачам і наставникам дитячих притулків. Так, окрім основного жалування в 600 карбованців асигнаціями наставнику виплачували ще 400 карбованців за підготовку кандида-

тки на посаду доглядача. У свою чергу кандидатки, які успішно пройшли тримісячні курси підготовки, тримали іспит і призначалися на роботу в дитячі притулки, отримували також певну винагороду, свого роду стипендію за три місяці навчання, у розмірі половинного жалування, призначеного доглядачці притулку.

Проте, слід зазначити, що незважаючи на досить високу для свого часу заробітну плату, праця доглядача була досить важкою. Так, із урахуванням кількості осіб у притулку (100–150 дітей різного віку) працювала лише одна доглядачка, якій іноді допомагали помічниці, а враховуючи виконання різноманітних функцій, стає очевидною і складність такої роботи. Отже, згідно з “Наказом” до функціональних обов’язків доглядачки входило: перевірка чистоти кімнат притулку, здійснювання провітрювання, огляд фізичного та гігієнічного стану дитини; проведення ігор і занять у відповідності до режиму закладу та врахування вікових особливостей дітей; складання звітів для попечителів про стан справ в притулку; здійснювання контролю за роботою обслуговуючого персоналу притулку; складання щоденних звітів про минулий день, який включав у себе аналіз всього, що відбулося за день та інше [3, с. 88–89].

На нашу думку, свого часу В. Ф. Одоєвський вірно виділив вимоги до особистості доглядачок і визначив їх функції. Аналіз професіограми сучасного вихователя і вимог до особистості доглядача дозволяє зробити висновки про те, що вони за багатьма параметрами перекликаються з функціями вихователів сучасних дошкільних закладів і вимогами до їх особистості.

Отже, аналіз історико-педагогічних праць переконує в значному внеску В. Ф. Одоєвського в контексті вирішення проблеми опіки дітей і молоді в досліджуваній період: він дав науково-реалістичний напрям в освіті, розробив конкретні методичні рекомендації, які стали основою організації навчання й виховання у дитячих притулках досліджуваного періоду і є актуальними для сьогодення.

Список використаної літератури

1. Белинский В. Г. Детские сказки бабушки Ирины // Белинский В. Г. Собр. соч.: В 9 т. – М.: Художественная литература, 1978. – Т.3. – С.38–77.
2. Большакова В. В. В. Ф. Одоевский о вопросах психологии воспитания и обучения детей /В. В. Большакова // Психологический журнал. 1985. – №2. – Т.6. – С. 145–150.
3. Глазырина О. В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России в первой половине XIX века. // О. В. Глазырина /Монография. – Таганрог: Изд-ль А. Н. Ступин, 2013. – 103с.
4. Одоевский В. Ф. Избранные педагогические сочинения // Под ред., с вступ. ст. и прим. В. Я. Струминского. – М.: Учпедгиз, 1955. – 369с.
5. Одоевский, князь Владимир Федорович /Большая биографическая энциклопедия. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/94520/Одоевский
6. Тарасов Д. Ф. Выдающийся просветитель и педагог дореформенной России – В. Ф. Одоевский: Диссертация... канд. пед. наук. М., 1963. – 501с.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2015.

Фомин В. В. Вопрос опеки детей и молодежи в творческом наследии В. Ф. Одоевского

В статье рассматриваются философские и общепедагогические взгляды В. Ф. Одоевского по вопросам опеки детей и молодежи, организации детских приютов и характер их деятельности. Особое внимание уделено анализу конкретных методических рекомендаций педагога по вопросам организации воспитания и обучения в детских приютах. Выявлены воспитательные ценности его произведений такие, как Познание, Человек, Культура, Семья, которые являлись целевым ориентиром в содержании воспитания детей в приютах. Рассмотрены ценные дидактические рекомендации по обучению детей чтению, письму, счету в условиях общественного образовательного учреждения, которые в целом соответствуют требованиям современной дошкольной дидактики. Актуальными сегодня звучат и разработанные В. Ф. Одоевским положения о системе подготовки смотрительниц детских приютов: утверждены принципы подготовки смотрительниц, определены размеры их жалования, условия и сроки обучения кандидаток на должность смотрительниц детских приютов, составлены учебные пособия и руководства.

Таким образом, В. Ф. Одоевский внес значительный вклад в решение вопроса опеки детей и молодежи: дал научно-реалистическое направление в образовании, разработал конкретные методические рекомендации, которые легли в основу организации обучения и воспитания в детских приютах исследуемого периода и являются актуальными для теории и практики современного образования.

Ключевые слова: опека, попечительство, детские приюты.

Fomin V. Issue of Guardianship of Children and Youth in the Creative Heritage V. F. Odoevskii's

The article gives the review of V.F. Odoevskii's views on children and youth's guardianship, organization of orphanages and peculiarities of their activity. Special attention is paid to the analyses of the teacher's particular methodical recommendations about organization of child rearing and education at orphanages. The author of the article reveals educational value of such V.F. Odoevskii's works as Cognition, Human, Culture and Family which are the core guideline in the process of child rearing at orphanages. Important didactic recommendations concerning teaching children to read, write and count at a public educational establishment are studied in the article. The recommendations in general meet the requirements of modern pre-school didactics. V.F. Odoevskii's regulations about system of training of supervisors for orphanages sound topical even today: principles of supervisor training are proved, the amount of supervisors' salary and terms of their preparation for the position are fixed, text-books and manuals are composed.

Thus V.F. Odoevskii made a great contribution to the problem of children and youth's guardianship. He is the author of realistic scientific trend in education; he worked out specific methodical recommendations which formed the basis of education and up-bringing at orphanages of the target period and are still topical for theory and practice of modern education.

Key words: guardianship, patronage, orphanages.